

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 15 (2009), nr 2, s. 509–523

RIVISTA LITURGICA (2009), NR 1–5

Ogłoszenie przez papieża Benedykta XVI Roku św. Pawła stało się dla teologów inspiracją do przybliżenia postaci Apostoła Narodów i do zgłębienia treści jego listów oraz do oceny ich zastosowania w liturgii. Redaktorzy czasopisma „*Rivista Liturgica*” poświęcili tym kwestiom część pierwszego zeszytu z 2009 r., któremu nadano tytuł: *La lezione „liturgica” di san Paolo* („Lekcja liturgiczna św. Pawła”). Należy zauważyć, że podczas liturgii eucharystycznej w ciągu trzech lat pisma Pawłowe są czytane niemal w całości.

Antonio Pitta w studium pt. *Paolo e la liturgia* („Paweł i liturgia”, s. 17–26) stara się zebrać elementy dotyczące kontynuacji liturgii starotestamentalnej i nowości, które wniósł św. Paweł do liturgii chrześcijańskiej. Apostoł przytacza słowa Chrystusa, zwłaszcza cenne zdania związane z Eucharystią, a także nawiązuje do starotestamentalnej Paschy, ukazując ją w kontekście chrystologicznym. Proponuje również składkę na ubogich. Jego język ma momentami cechy języka kultycznego. Liturgia we wspólnotach chrześcijańskich przedstawiona jest jako śpiew radości, mimo licznych prześladowań. W hymnach uwidacznia się dialektyka trynitarna. Niektóre gesty i formuły zachowane w liturgii po dzień dzisiejszy są typowo Pawłowe, jak np. doksologie, pozdrowienia, pocałunek pokoju i klękanie przed Chrystusem.

Oprócz Eucharystii, liczne perykopy z listów Pawłowych znalazły się dzisiaj w celebracjach obrzędowych. Pisze o tym P. Sorci w artykule *Letture paoline per le celebrazioni rituali* (s. 27–46). Autor uwydatnia teologię zawartą w czytaniach z listów Apostoła złączonych z sakramentami i niektórymi sakramentaliami (błogosławieństwo opata i ksieni, konsekracja dziewic, profesja zakonna, poświęcenie kościoła i ołtarza oraz obrzędy pogrzebowe). Ponieważ łączność czytań z Eucharystią jest bardzo szeroka, dlatego jest tu ograniczenie się do omówienia Mszy z udziałem dzieci. Studium wykazuje, że teksty zawarte w lekcjonarzu Mszy obrzędowych

naświetlają wymiar historiozbawczy i chrystologiczny, pneumatologiczny, eklezjalny i moralny sakramentów i sakramentaliów. Dzięki tym czytaniom wierny wchodzi w kontakt z Chrystusem umarłym i zmartwychwstałym, który jest szczytem i źródłem całej historii zbawienia. Chrystus usprawiedliwia człowieka oraz jedna, ożywia, karmi i buduje chrześcijańską wspólnotę.

Studium zaprezentowane przez A. Donghi skupia się na zastosowaniu perykop Pawłowych w liturgii godzin. Nosi ono tytuł: *La parola di Paolo nella preghiera della Chiesa* („Słowo Pawła w modlitwie Kościoła”, s. 47–66). Autor przytacza najpierw tytuły psalmów zawarte w poszczególnych godzinach, zaczerpnięte z listów św. Pawła, a następnie omawia ich tematyczny związek z odnośnymi psalmami, koncentrując uwagę na aspekcie teologicznym i pastoralnym. Ponadto krótko wyjaśnia treść czterech pieśni z niesporów (Ef 1,3-10; Kol 1,3.12-20; Flp 2,6-11; 1 Tm 3,16) oraz krótkie perykopy stanowiące czytania różnych godzin. Teksty Apostoła pomagają umiłować i przeżywać historię chrześcijańskiej wspólnoty w świetle historii zbawienia; dzięki nim wierni uczą się zgłębiać język modlitwy.

Artykuł Cesare Alzatiego pt. *Magistero paolino e tradizione liturgica ambrosiana. Tra testimonianza ecclesiale e mistagogia* („Nauka św. Pawła i ambrozjańska tradycja liturgiczna. Między świadectwem Kościoła a mistagogią”, s. 67–75) posiada swoją specyfikę, która polega na umieszczeniu większości materiału w przypisach, zaś w samym tekście relacja jest ogólnikowa, pozbawiona refleksji teologicznej, ograniczona do wskazania Pawłowych czytań związanych z niektórymi celebracjami. Na końcu znajduje się stwierdzenie, że w lekcjonarzu z 2008 r. lektura i list nie są przedstawione jako pierwsze i drugie czytanie, ale zachowują swoje charakterystyczne znamię tajemnicy, zaś Paweł jawi się w Kościele jako przykład mistagogia całej społeczności.

Kolejne studium, którego autorem jest S. Rosso, odbiega treściowo od serii poprzedzających go artykułów, ponieważ dotyczy zagadnienia kultu duchowego w ogólności (*Il culto spirituale*, s. 76–96). Omawiany jest tutaj kult w Starym i Nowym Testamencie, w środowisku pogańskim i żydowskim oraz w początkach okresu patrystycznego. Kult duchowy jawi się jako dosyć ożywiony w nauczaniu i świadectwach, zwłaszcza w okresie prześladowań. Mówi się tu o „ofierze duchowej”. Kult Kościoła jest duchowy przez swoją naturę, ponieważ uczynił go takim Chrystus przez swoją ofiarę. Problemem pozostaje jego praktykowanie. Człowiek współczesny nie lubi form rytualnych, wobec których jest krytyczny i wymagający, dlatego problemem jest to, że kult często nie znajduje swego odzwierciedlenia w codziennym życiu chrześcijan.

Wiele interesujących spostrzeżeń na temat Mszy w telewizji w świetle problematyki teologicznej i duszpasterskich oczekiwań znalazło się w „horyzontach” Panayotisa Ghekasa: *„Messa e televisione”. Tra problematiche teologiche e attese pastorali* (s. 97–117). Artykuł stanowi fragment pracy licencjackiej z teologii, obro-

nionej na Uniwersytecie Salezjańskim w Rzymie w 2006 r. Po ponad pięćdziesięciu latach transmitowania mszy przez telewizję włoską sytuacja współczesna jawi się z każdego punktu widzenia jako dosyć złożona: z jednej strony istnieje różnorodna praktyka bazująca na wolności inicjatyw i nie zawsze podległa władzy kościelnej, z drugiej zaś taka, która jest zgodna ze wskazaniem Magisterium. Dzisiaj na tym polu powinni pogłębiać współpracę liturgiści, pastoraliści i specjaliści od mediów, aby dokonać pozytywnej zmiany sytuacji.

Refleksje na temat teologii, obrzędu i objawienia znalazły się w opracowaniu A. Gardita, *Teologia, rito e interconoscenza* (s. 118–130). Osiągnięte wyniki badań znajdują swoje odbicie w symbolu pojętym jako „sytuacja transcendentálna”, co jest skutkiem przybliżenia teologii „transcendentálnie” zainteresowanej antropologią wolności K. Rahnera i liturgicznymi poszukiwaniami skupionymi na „kategorialnym” profilu chrześcijańskiej obrzędowości w odniesieniu do misterium Chrystusa w ujęciu O. Casela. W myśli teologicznej tak filozofia, jak i antropologia są wezwane do dialogu, by móc w obrzędzie dostrzec nową relację między objawieniem a myśleniem i w końcu między rozumem a działaniem.

W „aktualnościach” zamieszczono trzy krótkie opracowania. G. Betori pisze na temat nowego tłumaczenia na język włoski Biblii na usługi liturgii (*La nuova traduzione della Bibbia per la liturgia*, s. 131–137). Tekst tłumaczenia został zaaprobowany przez Konferencję Episkopatu Włoch w dniu 17 września 2007 r.

Cenny materiał odnośnie do znaku pokoju, bazujący na źródłach biblijnych, wczesnochrześcijańskich i aktualnie obecnych w liturgii Kościołów wschodnich, liturgii hiszpańskiej i ambrozjańskiej prezentuje P. Sorci w artykule zatytułowanym *Il segno di pace* (s. 138–146).

M. Barba przedstawia drogę, która doprowadziła do zredagowania trzech alternatywnych formuł mszalnych na rozesłanie ludu, w opracowaniu pt. *Le formule alternative per il congedo della messa* (s. 147–159). Formuły znalazły się w *Missale Romanum* z 2008 r. i przedstawiają się następująco: *Ite, ad Evangelium Domini annuntiandum*. Vel: *Ite in pace, glorificando vita vestra Dominum*. Vel: *Ite in pace*.

Większość artykułów drugiego zeszytu dwumiesięcznika dotyczy liturgicznego duszpasterstwa w rodzinie, a zwłaszcza związanego z przyjęciem życia i chrztem, co sugeruje tytuł zeszytu: *Ritualità e accoglienza della vita* („Obrzędowość i przyjęcie życia”). Pierwsze studium ma charakter socjologiczny i porusza problem rodziny i rodzenia dzieci we Włoszech: *Generare oggi. Un tentativo di lettura sociologica* („Rodzenie dzisiaj. Próba lektury socjologicznej”, s. 178–186). Pietro Baffi przytacza statystyki dotyczące separacji małżonków w latach 1974–2005, podaje przyczyny takiego stanu rzeczy i konsekwencje, które odbijają się negatywnie, zwłaszcza na dzieciach. Zauważa, że dziecko poprzez swoje narodzenie wnosi do rodziny nowe życie, ożywia rodzinę i małżonków.

O rodzeniu i ponownym narodzeniu w chrzcie dzieci pisze Andrea Bozzolo w artykule pt. *Nascere e rinascere. Il battesimo dei bambini e l'accoglienza della*

vita (s. 187–202). Naświetla relację między antropologicznym doświadczeniem narodzenia i chrztem. O ponownym narodzeniu mówi Jezus (J 3,3) i Piotr (1 P 1,3.23; 2,2). Narodzenie oznacza danie życia przez drugich i podleganie ich opiece. Temat rodzenia dzieci jest poruszony w Księdze Rodzaju i innych księgach biblijnych. Nowy Testament mówi o synostwie Bożym (Ga 4,5-7). Wedle Biblii narodzenie biologiczne nie wystarcza, potrzebne jest jeszcze drugie narodzenie — przez chrzest.

Kolejne studium dotyka obrzędu chrztu dzieci i przyjęcia życia (*Il rito del battesimo dei bambini e l'accoglienza della vita*, s. 203–217). Luigi Girardi stwierdza, że przyjęcie nowo narodzonego dziecka stanowi moment istotny i decydujący dla niego samego, jak i dla wspólnoty. Przepisy liturgiczne zalecają, aby chrzcić dzieci w pierwszych tygodniach po narodzeniu. Chrzest jest darem życia, który pochodzi od Boga. Jest to ponowne narodzenie w Passze Chrystusa, które jest ukierunkowane na Jego ponowne przyjście i życie w Królestwie niebieskim.

P. Sorci porusza temat obrzędu adopcji w studium noszącym tytuł *Un rito per l'adozione* (s. 218–229). Adopcja jest znana wśród najstarszych ludów i prawnie normowana u Babilończyków, Żydów, Greków i Rzymian. Pojęcie adopcji istnieje również w Starym Testamencie, zaś w Nowym Testamencie termin „adopcja” jest ściśle Pawłowy. Sobór Watykański II uznaje adoptowanie dzieci przez chrześcijan za uprzywilejowane pole ich apostołstwa (DA 11). Na końcu artykułu autor zamieszcza schemat obrzędu stosowanego przy adopcji. Sprawowany on jest w domu i wskazane jest, aby przewodniczył mu proboszcz lub diakon. Obejmuje liturgię słowa, modlitwę litanijną i modlitwę błogosławieństwa, po czym celebrans nakłada na szyję dziecka łańcuszek z krzyżykiem lub medalikiem przedstawiającym Matkę Bożą.

Paolo Tomatis w tytule artykułu korzysta z wersetu Księgi Izajasza (9,5): „*Puer natus est nobis*”. *Pastorale battesimale e accoglienza della vita* („Dziecię nam się narodziło». Duszpasterstwo chrzcielne i przyjęcie życia”, s. 230–249). Zwraca on uwagę na wymagania chrztu w obecnych czasach pluralizmu i subiektywizmu, kiedy to wzrasta liczba dzieci przyjmujących ten sakrament po kilku lub kilkunastu latach od urodzenia. Powody takiego stanu rzeczy mają swoje podłoże m.in. w kryzysie dotyczącym rodziny, jak i w osłabieniu spełniania praktyk religijnych, co wiąże się z kryzysem wiary. Dlatego należy wykorzystać czas przed udzieleniem chrztu na przygotowanie rodziców dziecka, urządzając dla nich spotkania. Należy też zapoznać ich z symboliką zawartą w modlitwach i sakramentalnych czynnościach. Po inicjacji chrześcijańskiej dziecka proponuje się przeprowadzenie z jego rodzicami kilku spotkań w ciągu roku. To wszystko ma służyć odnowie i ożywieniu parafialnych wspólnot.

Wszystkie kultury zawsze wychwalały, darzyły szacunkiem i miłością ojcostwo, macierzyństwo i ciążę. Misterium ojcostwa i macierzyństwa łączy się z rodzeniem i stanowi centralny motyw we wszystkich religiach. Rodzenie jawi się nie tylko jako czynność fizjologiczna, ale zawiera w sobie wymiary mitu, rytu i symbolu. Liturgia

i pobożność ludowa stanowią spotkanie człowieka z Bogiem, gdzie Boże działanie ma cechy ojcostwa i macierzyństwa. Ojcostwo Boga wyraża się zwłaszcza w relacji do Syna. Jest także wyraźne w sakramencie chrztu, w którym rodzi się nowy człowiek, a także w innych sakramentach. W pobożności ludowej macierzyństwo i ojcostwo łączy się z macierzyństwem Maryi przede wszystkim w święto Ofiarowania Pańskiego. Istnieją też trzy specyficzne ikony maryjne, które wyrażają Jej macierzyństwo: Dziewica w stanie błogosławionym, karmiąca i bolesna. Powyższe kwestie są wyrażone w „nocie” I. Schinella pt. *La liturgia e la devozione popolare intorno alla maternità e paternità* („Macierzyństwo i ojcostwo w liturgii i pobożności ludowej”, s. 251–264).

Ten sam autor prezentuje następny artykuł, zatytułowany *Il matrimonio cristiano vocazione all'affido e all'adozione* („Małżeństwo chrześcijańskie powołaniem do powierzenia i adopcji”, s. 265–274). Przypomina, że liturgia jest celebracją małżeńskiej i płodnej miłości między Chrystusem i Kościołem. Rodzina chrześcijańska jest powołana do pomnażania relacji oblubieńczej, przez co ujawnia się jej naturalna, duchowa i liturgiczna płodność. Małżeństwo, które adoptuje dziecko lub któremu się je powierza, uczestniczy w wielkim dziele humanizacji. I tak bezpłodność staje się okazją do płodności i nowym wezwaniem do realizowania miłości małżeńskiej.

W krótkim opracowaniu „*Vas electionis*”. *Appunti sul culto di san Paolo nella liturgia latina* („Naczynie wybrane». Noty na temat kultu św. Pawła w liturgii łacińskiej”, s. 275–281), G. Baroffio zauważa, że historia Kościoła zna dziesięć liturgicznych obchodów poświęconych Apostołowi Narodów, którego powołanie i misyjna działalność znalazły odzwierciedlenie w tekstach euchologicznych i pieśniach. Autor przytacza niektóre teksty w języku łacińskim lub podaje tylko tytuły pieśni i sekwencji.

Piergiorgio Gianazza przybliży zagadnienie wprowadzenia w ikonę (*Iniziazione all'icona*, s. 282–304). Termin „ikona” wywodzi się z języka greckiego i oznacza obraz, figurę, wizerunek, przedstawienie czegoś. Jest to więc coś, co posiada podobieństwo. Obecnie termin oznacza w sensie religijnym święty obraz Kościoła prawosławnego. Pierwsze ikony pojawiły się w środowisku syryjsko-palestyńskim ok. IV w. Autor wyjaśnia znaczenie ikony, kult z nią związany, mówi o jej aspekcie duchowym, a także o różnych szkołach specjalizujących się w „pisanii” ikon. Artysta piszący ikony powinien być do tego przygotowany od strony zewnętrznej (technika, materiał) i wewnętrznej (dyspozycja duchowa). Istnieją różne tematy wyrażone w ikonach: Trójca, Chrystus, Boże tajemnice, Maryja, aniołowie i święci. W ikonie zawarta jest widzialna teologia i ewangelia ofiarowana oczom, by dotknąć serca.

Na sympozjach naukowych w Rzymie, które odbyły się w listopadzie 2008 r. i w marcu 2009 r., omawiano sprawy związane z religijnym językiem, a w szczególności koncentrowano się na symbolu, micie i rycie. W „*Rivista Liturgica*” zamieszczono dwa referaty. Bruno Bordignon w referacie *Le figure qualificanti del lingua-*

ggio religioso nella liturgia. *Spunti di riflessione* („Określone kształty religijnego języka w liturgii. Temat do refleksji”, s. 305–310) porusza zagadnienie symbolu jako nowej teorii ogólnej ludzkiego poznania i komunikacji. Komunikowanie się ludzi jest ograniczone i niedoskonałe. Doskonałym jest relacja Chrystusa z Ojcem. W dalszej części mówi o micie, w którym rozróżnienie między Bogiem a światem jest niezrozumiałe i niewyjaśnione. I w końcu najwięcej uwagi poświęca rytowi, który pomaga przeżywać i zgłębiać Boże tajemnice. Z kolei Manlio Sodi w swoim referacie pt. *Tra simboli e riti. Il linguaggio del corpo nella celebrazione* („Symbole i ryty. Język ciała w celebracji”, s. 311–320) podkreśla, że ciało zajmuje w liturgii miejsce centralne. Ważna jest tu harmonia ciała i ducha. W liturgii jest obecny język werbalny i niewerbalny, który pomaga w komunikacji z tym, co jest transcendentne.

Trzeci zeszyt czasopisma poświęcony jest działalności benedyktyna Cipriano Vagagginiego (1909–1999) — włoskiego liturgisty. Jego życiorys i działalność naukową w różnych okresach życia przedstawia G. Remondi w studium *Dom Cipriano Vagaggini OSB.CAM* (s. 335–347). Podkreśla on, że Vagaggini był pionierem w tworzeniu teologii liturgii, którą przyjęto w Konstytucji o liturgii świętej. Głosił, że głównym celem i przedmiotem liturgii jest misterium paschalne. Myśl teologiczna Vagagginiego jest określana jako gnostycko-mądrościowa.

A. Lameri nazywa Vagagginiego „straconym” dla służby na rzecz soboru i reformy liturgicznej przeprowadzonej przez Sobór Watykański II (*Un „perito” a servizio del concilio e della riforma liturgica promossa dal Vaticano II*, s. 348–361). Dwa lata przed soborem C. Vagaggini został zamianowany sekretarzem i konsultorem podkomisji liturgicznych. Jego wpływ na kształt konstytucji *Sacrosanctum Concilium* był znaczący. Od 1965 r. był on członkiem *Consilium*. Opracował schematy nowych modlitw eucharystycznych, pracował w zespole przygotowującym nowy lekcjonarz oraz opracowującym zasady dotyczące koncelebrowania Mszy św.

A. Grillo kreśli sylwetkę i przedstawia dorobek tego wielkiego liturgisty, którego myśl naukowa bazowała na dziedzictwie tomistycznym i była konfrontowana z nowoczesnością. Artykuł nosi tytuł: *Il pensiero di Cipriano Vagaggini, tra eredità tomista e confronto con la modernità. Profilo e fortuna di un grande «liturgista»* (s. 362–384). Jego głównym dziełem jest książka pt. *Il senso teologico della liturgia*. Ponadto pozostawił po sobie znaczną ilość różnych publikacji, zwłaszcza artykułów. Głównym celem jego poszukiwań było umieszczenie liturgii w „ogólnej teologii syntetycznej”. Korzystał tutaj z tradycji patrystycznej i scholastycznej, wypracowując naukę liturgiczną wolną od ideologii i nostalgii.

Na początku reformy liturgicznej rozważano sprawę zmian w Kanonie Rzymskim. Propozycje tych zmian nie zostały zaakceptowane przez Pawła VI, który postanowił dodać do Mszału trzy nowe modlitwy eucharystyczne. Trzecia modlitwa została opracowana w ciągu trzech miesięcy w 1965 r. przez Vagagginiego. Miał on również znaczący wpływ na treść i formę Czwartej modlitwy eucharystycznej. W 1968 r. nowe modlitwy ukazały się drukiem, a Vagaggini został desygnowany

przez Sekretariat Stanu do zaprezentowania ich prasie. Pisze o tym G. Di Napoli w „nocie” pt. *Dall'ipotesi di revisione del Canone Romano all'elaborazione di nuove preghiere eucaristiche: l'apporto determinante di Cipriano Vagaggini* („Od hipotezy rewizji Kanonu Rzymskiego do opracowania nowych modlitw eucharystycznych: rozstrzygający wkład Cipriano Vagagginiego”, s. 385–396).

Cipriano Vagaggini, maestro di intelligente polemica („Cipriano Vagaggini, mistrz inteligentnej polemiki”, s. 397–407) — to tytuł artykułu P. Sorciego. Vagaggini był teologiem systematycznym, charakteryzował się bardzo szeroką znajomością źródeł i rygorystyczną metodologią. Był protagonistą w czterech głównych polemikach na następujące tematy: *Ordo Missae* i gest koncelebrujących podczas konsekracji (1969), święcenia diakonis (1972) i gest sakramentalny bierzmowania (1981). Warto zauważyć jego argumentację na temat gestu podczas konsekracji. W *Consilium* byli zwolennicy gestu wskazującego, którym sprzeciwiali się zwolennicy gestu epikletycznego. Vagaggini należał do tych drugich, broniąc zdecydowanie znaczenia gestu epikletycznego i przekonując, że w liturgii rzymskiej nigdy nie było gestu wskazującego, który w tym punkcie mógłby uchodzić za gest teatralny.

W licznych artykułach Vagaggini zajmował się tematem duchowości. W dziele *Il senso teologico della liturgia* poświęcił tej kwestii dwa rozdziały. Podkreślał, że w czasie reformy liturgicznej należy zwracać szczególną uwagę na odniesienie liturgii do duchowości i duszpasterstwa. W swoich poszukiwaniach teologicznych i liturgicznych problem duchowości uważał za centralny. M. Ferrari w artykule *Teologo „da monaco”: l'insegnamento spirituale di Cipriano Vagaggini* („Teolog «mnich»: nauczanie duchowości przez Cipriano Vagagginiego”, s. 409–417) dzieli się refleksjami na temat relacji opracowanych przez Vagagginiego, a dotyczących konkretnie wzajemnych odniesień między duchowością, życiem mistycznym, liturgią, teologią i duszpasterstwem.

G. Venturi przybliżył zagadnienie duszpasterstwa liturgicznego w myśli Cipriano Vagagginiego (*La pastorale liturgica nel pensiero di Cipriano Vagaggini*, s. 418–436). Vagaggini należy do prekursorów idei, które wyrażone zostały w konstytucji *Sacrosanctum Concilium*. Uważał on, że działalność duszpasterska jest „sztuką”, która wprawia w ruch dialog między Chrystusem–Bogiem a człowiekiem; sztuką realizującą się przez i we wspólnocie i mającą w pewnych okolicznościach cechy zmienne, a w innych stałe. Innymi słowy, chodzi tu o teologię pastoralną ujętą w wymiar historiozbowczy, wspólnotowy i historyczny. Liturgia jest obecna w każdym sektorze duszpasterskiej działalności i stanowi metę, do której zmierza każda czynność duszpasterska.

Różne okresy życia i działalności naukowej „mistrza myśli teologicznej” naświetla Elena Massimi w artykule noszącym tytuł: *Cipriano Vagaggini. Bio-bibliografia di un maestro del pensiero teologico* (s. 437–448). W 1920 r. Vagaggini wyjechał do Belgii, gdzie ukończył liceum przy klasztorze św. Andrzeja, niedaleko Brugii, a potem wstąpił do benedyktynów. Od 1928 r. przebywał w klasztorze Świę-

tęgo Anzelma w Rzymie, gdzie ukończył studia filozoficzno-teologiczne. Zdobył trzy doktoraty. W latach 1942–1978 wykładał teologię dogmatyczną na *Sant'Anselmo*, z przerwą w latach 1963–1971. Był jednym z założycieli Instytutu Liturgicznego, który zainaugurował swoją działalność w 1961 r. W 1978 r. wstąpił do kamedułów w Camaldoli, gdzie zmarł w 1999 r.

W „aktualnościach” zamieszczono artykuł Vagagginiego pt. *Il nuovo „Ordo Missae” e l'ortodossia* („Nowe *Ordo Missae* i ortodoksja”, s. 449–459), opublikowany w 1969 r. w „*Rivista del Clero Italiano*”. Autor ustosunkowuje się w nim do krytycznych ocen *Ordo Missae*, które zostały zaprezentowane przez dwóch kardynałów (Ottaviani i Bacci) sugerujących, że *Ordo* przejęło wiele cech protestanckich i zerwało z tradycją. Vagaggini jest innego zdania i uważa dokument Kościoła za powiew wiosny, który wzmocni siły Ludu Bożego w jego wędrówce do Góry Bożej Horeb. Ostatnie opracowanie stanowi prezentację publikacji Vagagginiego w latach 1939–1995. Jego autorami są Camilo Profiro da Silva i Manlio Sodi.

Zeszyt czwarty obejmuje dziesięć artykułów związanych z liturgią Kościoła ambrozjańskiego. Pierwsze studium nawiązuje do lekcjonarza na okresy liturgiczne: *Il Lezionario ambrosiano per i tempi liturgici* (s. 487–507). Claudio Magnoli przedstawia nową księgę liturgiczną, opublikowaną w latach 2008–2009 w siedmiu woluminach, nawiązującą do trzech „misteriów”: Wcielenia Pana, Paschy Pana i Pięćdziesiątnicy. Po ogólnej prezentacji książki przechodzi do szczegółowego przedstawienia zawartości poszczególnych tomów.

W jednej z prefacji ambrozjańskiego mszału znajdują się słowa: *Redemptionis enim nostrae magna celebramus*, które Norbert Valli wykorzystał w pierwszym członie tytułu swego studium. Drugi człon przedstawia się następująco: *Il ciclo „de Tempore” nella liturgia ambrosiana* („Cykl *de Tempore* w liturgii ambrozjańskiej”, s. 508–530). Układ roku liturgicznego i kalendarza posiada swoją specyfikę, którą nowe wydanie lekcjonarza wyraźnie uwydatnia. Zauważa się tu prymat niedzieli i charakter świąteczny soboty. Okres paschalny obejmuje także Wielki Post. Jest tu okres Narodzenia Pańskiego, okres Epifanii oraz okres po Zesłaniu Ducha Świętego. Studium ma częściowo charakter teologiczno-historyczny i wykazuje, że liturgia sprawowania tajemnic zbawienia w rycie ambrozjańskim stanowi cenny pomost w dialogu ekumenicznym Kościoła rzymskiego z Kościołami wschodnimi.

Kolejny artykuł również odnosi się do lekcjonarza, ale tym razem chodzi o księgę obejmującą obchody świętych, która czeka na zatwierdzenie przez Stolicę Apostolską. E. Apeciti nadał swojemu studium tytuł: *Figure di santità nel santorale ambrosiano* („Figury świętości w ambrozjańskim *Proprium Sanctorum*”, s. 531–561). W pierwszej części studium podane są etapy kształtowania się kalendarza od czasów św. Ambrożego aż do reformy w 1976 r. Druga część obejmuje omówienie nowej propozycji kalendarza z 2008 r., którego autorem jest kard. D. Tettamanzi.

Jeden z artykułów jest poświęcony ambrozjańskiej liturgii godzin (Marco Naroni, *Liturgia ambrosiana delle ore*, s. 562–573). Przez wiele wieków układ i za-

wartość ambrozjańskiego oficjum pozostawały niezmienione. Reforma nastąpiła w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych XX w., kiedy to opublikowano pięć tomów *Liturgii godzin*, promulgowanych przez abpa C.M. Martiniego. Autor, po omówieniu poszczególnych godzin kanonicznych z uwzględnieniem ich specyfiki, zauważa w oficjum „mnogość celebracyjnych schematów”, co konkretnie wyraża się w tym, że każda godzina posiada sobie właściwą strukturę, która odróżnia ją od innych. Jest tutaj duża liczba modlitw przeznaczonych dla przewodniczącego, np. w jutrzni są dwie takie modlitwy, a w nieszporach — trzy. Inne cechy to chrystocentryzm i walory ekumeniczne *Liturgii godzin*.

Kościół mediolański, którego od 374 r. biskupem był św. Ambroży, posiada własne śpiewy, które były już utrwalone w IV w. O śpiewie ambrozjańskim i jego zakorzenieniu w tradycji pisze Gian-Luigi Rusconi w studium *Canto ambrosiano: le radici di una tradizione* (s. 574–599). Niektóre melodie pochodzą już z III w. Znaczący wpływ na rozwój śpiewów miał św. Ambroży, autor hymnów, antyfon i melodii psalmodycznych, które wierni śpiewali podczas liturgicznych zgromadzeń. W średniowieczu śpiewy ambrozjańskie stały się inspiracją dla nowych kompozycji polifonicznych, a od XIX w. rozpoczęła się epoka naukowych badań nad tymi śpiewami. Obfity zestaw bibliografii na końcu artykułu (8 stron) świadczy o zainteresowaniu tematem nie tylko środowiska włoskiego, ale także naukowców z innych krajów.

Giordano Monzio Compagnoni publikuje obszerny artykuł na temat dawnych ambrozjańskich modlitw eucharystycznych na Wielki Czwartek i na Wigilię Paschalną. Bada ich strukturę i treść (*Le antiche preghiere eucaristiche ambrosiane per il giovedì santo e la veglia pasquale. Prime indagini sulla struttura e contenuti*, s. 600–638). Oprócz modlitw wymienionych w tytule, Kościół mediolański posiada tzw. modlitwę *ordinaria* lub *commune*, która jest podobna do Kanonu Rzymskiego. Compagnoni analizuje poszczególne modlitwy, porównuje z innymi źródłami, wyodrębniając to, co jest oryginalnym materiałem ambrozjańskim.

Ostatni artykuł z działu *Studi* poświęcony jest werbalnemu i niewerbalnemu ambrozjańskiemu językowi liturgicznemu w świetle badań antropologiczno-rytualnych (Claudio Antonio Fontana, *Verbale e non verbale liturgico ambrosiano: per un approfondimento antropologico-rituale*, s. 639–654). Po wprowadzeniu do tematu, autor koncentruje się na pięciu zmysłach (słuch, wzrok, dotyk, węch i smak), które są „początkiem dostępu do łaski” i powinny być uaktywnione podczas liturgii, by nasze zbawienie mogło realizować się w „ciele” słowa Bożego.

Marco Mauri w „horyzontach” przybliży zakres geograficzny rytu ambrozjańskiego (*La geografia del rito ambrosiano*, s. 655–662). Granice diecezji mediolańskiej na przestrzeni wieków ulegały zmianie. Dzisiaj ryt ten obejmuje również tereny z nią graniczące, które dawniej wchodziły w jej zakres.

Kwestię relacji między rytami ambrozjańskimi a liturgią wspólnot zakonnych bada Marino Mosconi w artykule pt. *Rito ambrosiano e religiosi* (s. 663–674).

W wyjaśnianiu problemu opiera się na wytycznych Soboru Watykańskiego II i dokumentach posoborowych. Podkreśla, że kler zakonny należący do parafii o rycie ambrozjańskim powinien zawsze sprawować liturgię w tymże rycie dla wiernych, którzy wedle kan. 214 mają do tego prawo. Natomiast w kościołach, kaplicach i oratoriach wspólnot zakonnych można korzystać z rytu rzymskiego lub ambrozjańskiego.

Na końcu zeszytu znajduje się przegląd bibliograficzny na temat reformy lekcjonarza ambrozjańskiego, opracowany przez Claudio Magnoliego (*Rassegna bibliografica sulla riforma del Lezionario ambrosiano*, s. 675–680). Podane są tu publikacje z lat 1976–2008.

Zeszyt piąty jest poświęcony literaturze liturgicznej. Na szczególną uwagę zasługują omówione pozycje książkowe poruszające następujące kwestie: motu proprio *Summorum Pontificum* Benedykta XVI, budowie sakralne, posoborowe *Ordo Missae* w świetle dokumentów, kodeksy liturgiczne w Bobbio z X–XII w., *Breviarium Romanum* z 1961 r., wydarzenia muzyczne we Włoszech w Roku św. Pawła, pomoce dla przepowiadania, średniowieczne tropy, dyscyplina miłosierdzia w historii i praktyce Penitencjarii Apostolskiej.

O. Kazimierz Lijka OMI